

Η διδασκαλία στοιχείων λαογραφίας και πολιτισμού στο νηπιαγωγείο: δύο παραδείγματα μέσα σε τάξεις νηπιαγωγείων

Βαγή-Σπύρου Ευφροσύνη, *M.Ed.*, Σχολική Σύμβουλος Π.Α.,
Αρβανίτη-Παπαδοπούλου Παναγιώτα, Δρ, Σχολική Σύμβουλος Π.Α.
Δασκάλου Χρύσα, *Εκπαιδευτικός ΠΕ60*
Νομικού Μαρία, *Εκπαιδευτικός ΠΕ60*

Περίληψη: Η ευαισθητοποίηση και πληροφόρηση των παιδιών σε θέματα της λαϊκής μας παράδοσης όπως π.χ. η ενασχόλησή τους με την λαϊκή παραμυθολογία, τα ήθη και τα έθιμα ή και πρακτικές της καθημερινότητας, τους επιτρέπει να προβληματισθούν σχετικά και να προχωρήσουν σε συγκρίσεις με την σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα.

Μέσα στα πλαίσια της διδασκαλίας του πολιτισμού μας πραγματοποιήθηκαν σχετικά προγράμματα σε νηπιαγωγεία της 3^{ης} και της 52^{ης} Περιφ. Προσχολικής Αγωγής της Νομαρχίας Αττικής, με στόχο την αφύπνιση του ενδιαφέροντος των παιδιών για θέματα που συνδέονται με την πολιτιστική κληρονομιά και με την ιστορική εξέλιξη των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων και τελικά τη μελέτη από τα ίδια τα παιδιά των παραδόσεων του λαού μας. Τα Νηπιαγωγεία χρησιμοποίησαν διαφορετικές αφετηρίες και διαφορετικές προσεγγίσεις. Θέματα των προγραμμάτων αυτών ήταν:

- ✦ για το 5ο Νηπιαγωγείο Χαϊδαρίου: «Τα παιχνίδια του παππού και της γιαγιάς» και
- ✦ για το 5ο Νηπιαγωγείο Ηλιούπολης: «Η δημιουργία λαογραφικού μουσείου μέσα στην τάξη του νηπιαγωγείου»

1. Εισαγωγή

Η λαϊκή παράδοση, τα ήθη και τα έθιμα, είναι ο πλούτος που η κάθε γενιά παραδίδει στην επόμενη. Μέσα από τη διαπάλη του παλιού με το καινούργιο γεννιέται ο πολιτισμός.

Ο Μερακλής (2004) υποστηρίζει ότι ο πολιτισμός που δημιούργησαν οι άνθρωποι των αγροτικών στρωμάτων, οι οποίοι τον μετέφεραν μαζί τους, όταν μετακινούνταν σε αστικούς χώρους, είναι ο λαϊκός πολιτισμός.

Σημαντικά στοιχεία του λαϊκού πολιτισμού είναι: η κοινωνική συγκρότηση (φυσικός χώρος, οικιστική δραστηριότητα, οικογένεια, ευρύτερες ομάδες, διοίκηση, παραγωγή και χρήση των αγαθών), τα ήθη και τα έθιμα (καθημερινή ζωή, θρησκευτική και εθνική ζωή, εθιμικό δίκαιο, κώδικας ηθικής), η λαϊκή τέχνη (λογοτεχνία, μουσική, χορός, ενδυμασία, υφαντική-κεντητική, κοσμήματα-σκευή-έπιπλα, αρχιτεκτονική, ζωγραφική, λαϊκά θεάματα και θέατρο).

Η ευαισθητοποίηση και πληροφόρηση των παιδιών σε θέματα της λαϊκής μας παράδοσης τους επιτρέπει να προβληματισθούν σχετικά και να προχωρήσουν σε συγκρίσεις με την σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα. Η γενιά που γνωρίζει τις ρίζες της, τον πολιτισμό που προηγήθηκε απ' αυτήν, μπορεί να χαράξει δυναμικά την δική της πορεία και να δημιουργήσει τον δικό της πολιτισμό.

Για το Νηπιαγωγείο είναι σημαντικό να αναπτυχθεί ένας ουσιαστικός διάλογος πολιτισμών ανάμεσα στο παρόν και στο παρελθόν. Ένας τρόπος είναι, η αναζήτηση και η συζήτηση των ιστοριών και των διαδρομών του κάθε μέλους της σχολικής ομάδας και των γονιών του, δίνοντας τη δυνατότητα στις προσωπικές αφηγήσεις να συναντηθούν, καταγράφοντας κάθε τι που φέρνει ο καθένας από τον τόπο του ως αντικείμενο ή μνήμη.

Το σύγχρονο σχολείο οφείλει να προχωρήσει σε μια ρεαλιστική προσέγγιση του λαϊκού πολιτισμού, με το σχεδιασμό σχολικών προγραμμάτων που στηρίζονται στην έρευνα, στην καταγραφή παραδόσεων, παραμυθιών, μαρτυριών και αφηγήσεων σε σύνδεση με την καθημερινή ζωή του παρελθόντος σε αντίστιξη με ζητήματα του παρόντος, σε ερμηνείες αντιλήψεων, κοινωνικών σχέσεων και συνηθειών. Η ανάλυση των δεδομένων αυτών και η προσπάθεια πολύπλευρης ερμηνείας τους με τα εργαλεία που η ηλικιακή ομάδα του νηπιαγωγείου μπορεί να χειρισθεί, συμβάλλει στη δημιουργική μάθηση πτυχών της κοινωνικής ιστορίας και του πολιτισμού και στην αναπαραγωγή συνειδητής συλλογικής μνήμης.

Στο αναλυτικό πρόγραμμα Σπουδών για το Νηπιαγωγείο και στο ΔΕΕΠΣ (Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών) γίνονται αναφορές στο λαϊκό πολιτισμό και περιέχονται οδηγίες για την ένταξη στοιχείων του στη μαθησιακή διαδικασία. Εμφανίζεται τακτικά η παρότρυνση για επίσκεψη σε κάποιο μουσείο, εθνογραφικό πολλές φορές, σε συνδυασμό με την πρόταση για την πραγματοποίηση διαθεματικών σχεδίων εργασίας. Επίσης προωθείται η ενασχόληση με ποικίλα θέματα που άπτονται των ενδιαφερόντων των παιδιών και τα οποία συνδέονται με τον πολιτισμό με πολλούς τρόπους.

Στον Οδηγό Νηπιαγωγού περιέχονται σύντομο θεωρητικό πλαίσιο και λεπτομερείς οδηγίες για την προετοιμασία αλλά και την αξιολόγηση μιας επίσκεψης σε χώρο πολιτισμικής αναφοράς. Η οργανωμένη επίσκεψη σε μουσείο παρουσιάζεται ως μέρος ενός ευρύτερου σχεδίου εργασίας.

Ο ρόλος του/της νηπιαγωγού στην ευαισθητοποίηση των μικρών παιδιών σε θέματα λαϊκού πολιτισμού, μέσα ή έξω από το μουσείο, είναι καθοριστικός. Μέσα από κατάλληλες διδακτικές στρατηγικές και δράσεις μπορεί να δημιουργήσει τις κατάλληλες προϋποθέσεις και το κατάλληλο κλίμα για την διεύρυνση της πολιτισμικής αγωγής των παιδιών. Τέτοιες δράσεις μπορεί να είναι: η εκπόνηση θεματικών προσεγγίσεων και σχεδίων εργασίας που αφορούν την λαϊκή παράδοση και τον πολιτισμό, η οργάνωση λαογραφικού μουσείου μέσα στο νηπιαγωγείο, η επαφή με τα λαϊκά παραμύθια και τους μύθους, με την δημοτική ποίηση και τις παροιμίες, με την παραδοσιακή μουσική και τραγούδι, με τους δημοτικούς χορούς, τις επισκέψεις σε χώρους πολιτισμικής αναφοράς (μνημεία και μουσεία λαϊκής τέχνης), οι επισκέψεις στο σχολείο προσώπων που αποτελούν ζωντανή συνέχεια της λαϊκής μας παράδοσης και η αισθητική καλλιέργεια των παιδιών μέσα από τη λαϊκή παράδοση.

2. Προγράμματα σχεδιασμού και ανάπτυξης δραστηριοτήτων Μελέτης Περιβάλλοντος με άξονα τον πολιτισμό

Τα προγράμματα που περιγράφονται εστιάζουν στην ανακάλυψη και μελέτη από τα παιδιά των παραδόσεων του λαού μας, χρησιμοποιώντας διαφορετικές αφετηρίες και προσεγγίσεις.

2.1. Μεθοδολογία

Η υλοποίηση των προγραμμάτων αυτών πραγματοποιήθηκε με τη μέθοδο project και βασίστηκε στην ομαδοσυνεργατική διδασκαλία και μάθηση. Τα παιδιά εξοικειώθηκαν με βασικές ερευνητικές διαδικασίες, συνεργάστηκαν και πραγματοποίησαν μικρές έρευνες, αναζήτησαν απαντήσεις σε διάφορα ερωτήματα, παρατήρησαν, συνέλεξαν στοιχεία από διάφορες πηγές, οργάνωσαν και «κατέγραψαν» πληροφορίες, συνέκριναν, ταξινόμησαν, ερμήνευσαν και

πειραματίστηκαν με νέους τρόπους εργασίας και τέλος, παρουσίασαν τις ιδέες τους με δικούς τους τρόπους.

2.2. Στόχοι

Γνωστικοί: Η αφύπνιση του ενδιαφέροντος των παιδιών για θέματα που συνδέονται με την πολιτιστική κληρονομιά και με την ιστορική εξέλιξη των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων.

Δεξιότητες: Η ανάπτυξη της αισθητικής τους καλλιέργειας και η υποστήριξη των ικανοτήτων και των δεξιοτήτων των παιδιών που συνδέονται με την παρατήρηση, τη διερεύνηση, την περιγραφή και τη μύηση σε στρατηγικές που προωθούν την αυτόνομη μάθηση.

Αξίες, Στάσεις, Νοοτροπίες: Η ευαισθητοποίηση των παιδιών σε θέματα του πολιτισμού, ο σεβασμός στην παράδοση.

2.3. Υλοποίηση προγράμματος 5^ο Νηπ/γείου Χαϊδαρίου με θέμα: Τα παιχνίδια του παππού και της γιαγιάς»

(1) Έναυσμα

Ένα παραμύθι με πειρατές που διάβασε η νηπιαγωγός στα παιδιά. Βασικό στοιχείο του παραμυθιού ήταν το σεντούκι. Ο Γιώργος μίλησε για το σεντούκι της γιαγιάς του, το ξύλινο μπαούλο που υπήρχε στο δωμάτιό της.

- «Μου έχει πει πως εκεί φυλάει όλες τις αναμνήσεις και όλους τους θησαυρούς της»

(2) Προετοιμασία

- Καταγραφή όλων εκείνων που φανταζόμαστε ότι περιέχει το σεντούκι της γιαγιάς του Γιώργου
- Επίσκεψη στο σπίτι της γιαγιάς του Γιώργου για να δούμε αν φανταστήκαμε σωστά. «-Να ζητήσουμε από τη γιαγιά να μας ανοίξει το σεντούκι της». Το σεντούκι ανοίγει! Μέσα από το σεντούκι ξεπροβάλλουν φορέματα, παπούτσια, δαντέλες, κοσμήματα, φωτογραφίες, καθώς και μια κούκλα, η αγαπημένη της γιαγιάς. «-Τι κούκλα είναι αυτή. Δεν μοιάζει με τις δικές μας!».
- Να καλέσουμε όλους τους παππούδες και τις γιαγιάδες στο σχολείο. Πως όμως θα γίνει αυτό; «-Να τους το γράψουμε σε πρόσκληση». Γράφουμε την πρόσκληση αλλά...στην πορεία παρουσιάζεται πρόβλημα! Ο παππούς του Χριστόφορου ζει στην Ιρλανδία! Πώς θα τον καλέσουμε; Δεν γνωρίζει ελληνικά. Αποφασίσαμε να καλέσουμε τη μητέρα του Χριστόφορου, την κυρία Μπρέντα να μας βοηθήσει στο γράψιμο.
- Η επίσκεψη της κ. Μπρέντας στο σχολείο. Στην ερώτηση των παιδιών πια είναι η πατρίδα της κυρίας Μπρέντας, αυτή απάντησε «-Η Ιρλανδία». Αμέσως τα παιδιά την αναζήτησαν στην υδρόγειο σφαίρα, ανακαλώντας στη μνήμη τους κι άλλες χώρες που είχαν βρει με τον ίδιο τρόπο.
- Ο παππούς και η γιαγιά επισκέπτονται το σχολείο. Τα παιδιά τους περιποιήθηκαν και τους ενημέρωσαν για το σκοπό αυτής της συνάντησης: «-Θέλουμε να μάθουμε για τα παιχνίδια που παίζατε, όταν ήσαστε παιδιά. Θα μας βοηθήσετε;»

(3) Έρευνα πεδίου

Συγκέντρωση υλικού (σχετικά βιβλία, εικόνες, παλιά παιχνίδια, φωτογραφίες) σε συνεργασία με τους γονείς, εκμάθηση ομαδικών και ατομικών παραδοσιακών παιχνιδιών και κατασκευή παιχνιδιών σε συνεργασία με τους παππούδες και τις

γιαγιάδες, επίσκεψη στο ελληνικό λαογραφικό ιστορικό αρχείο για να δούμε τα παλιά παιχνίδια που διασώζονται εκεί. Η έρευνα πεδίου απέφερε μια ξεχωριστή γωνιά στην τάξη: «την αγαπημένη» γιατί περιείχε αγαπημένα πράγματα του παππού και της γιαγιάς

(4) Δραστηριότητες

- Ο παππούς και η γιαγιά μας μαθαίνουν πώς κατασκεύαζαν τα παιχνίδια τους, όταν ήταν παιδιά (κατασκευή κούκλας και μπάλας από πανιά, κατασκευή τροχήλατων από σύρμα και άχρηστο υλικό, χαρταετού).
- Ο παππούς και η γιαγιά γίνονται κι αυτοί παιδιά (ζωγραφίζουν μαζί μας, παίζουν μαζί μας)
- Κατασκευάζουμε μόνοι μας τα παιχνίδια του παππού και της γιαγιάς.
- Γράφουμε με το δικό μας τρόπο τους κανόνες των ομαδικών παιχνιδιών
- Δημιουργούμε διαφημιστική αφίσα για τα παιχνίδια που κατασκευάσαμε με τίτλο: «Τα καλύτερα παιχνίδια»..
- Ένα «ευχαριστώ» στον παππού και τη γιαγιά - προετοιμασία γιορτής. «- Να κάνουμε μια γιορτή, να τους πούμε τραγούδια, να τους κεράσουμε γλυκά που θα φτιάξουμε μόνοι μας, να παίξουμε τα παιχνίδια που μας έμαθαν, να χορέψουμε μαζί τους, να καλέσουμε και τους γονείς μας».
- Υλοποίηση της γιορτής (παίξαμε τα ομαδικά παιχνίδια που μας έμαθαν, νανουρίσαμε τις κούκλες που φτιάξαμε, «τα βγάλαμε» με τα λαχνίσματα που μας έμαθαν και εκείνοι έγραψαν πως αισθανθήκανε μέσα σ' αυτή τη διαδικασία αλληλεπίδρασης).

(5) Αξιολόγηση

Μέσα από αυτή τη διαδρομή ενηλίκων – παιδιών, η πιο σημαντική εμπειρία, ήταν ότι τα παιδιά έζησαν με τους παππούδες και τις γιαγιάδες εντελώς διαφορετικές στιγμές από αυτές που ζούσαν στο σπίτι, αφού η σχέση τους έγινε πιο δημιουργική. Οι παππούδες και οι γιαγιάδες αποδείχθηκαν αποτελεσματικοί δάσκαλοι για τα παιδιά καθώς συνεργάστηκαν, επικοινωνήσαν, ανακάλυψαν και δημιούργησαν μαζί. Εξ ίσου ικανοποιητικά λειτούργησαν και οι ομάδες των παιδιών.

Η διδασκαλία και η μάθηση βασίστηκε κυρίως στο ενδιαφέρον των παιδιών και στην εκπεφρασμένη ανάγκη των μεγάλων για προσφορά.

Οι «καινούργιοι» δάσκαλοι ένοιωσαν ότι η συμμετοχή τους έχει μεγάλη αξία. Μέσα σε κλίμα χαράς και δημιουργίας μοιράστηκαν τις εμπειρίες των παιδικών τους χρόνων με τα παιδιά, έπαιξαν, γέλασαν και δάκρυσαν μαζί τους..

Οι δραστηριότητες είχαν νόημα για όλους και τα παιδιά κατέκτησαν αβίαστα πολλά στοιχεία του λαϊκού πολιτισμού μας, τον οποίο άρχισαν να σέβονται επειδή ακριβώς άρχισαν να τον γνωρίζουν καλύτερα

2.4. Υλοποίηση προγράμματος 5^ο Νηπ/γείου Ηλιούπολης με θέμα: «Η δημιουργία λαογραφικού μουσείου μέσα στην τάξη του Νηπιαγωγείου»

(1) Έναυσμα

Το πολιτιστικό πρόγραμμα με θέμα «Τρέχει, τρέχει το νερό...», που υλοποιήσαμε στο Νηπ/γείο μας, η εθνική εορτή της 25ης Μαρτίου και η επιθυμία που προέκυψε από τα παιδιά να γνωρίσουν αντικείμενα παλιά του παππού και της γιαγιάς. Τα παιδιά ήδη είχαν πάρει αρκετά ερεθίσματα για να μπορούν να έρθουν σε μια πιο

ουσιαστική επαφή με την παράδοση. Ήταν σχεδόν έτοιμα να τοποθετηθούν στο χρόνο και στο χώρο.

(2) Καταγραφή προγενέστερης γνώσης

Καταγράφουμε τι γνωρίζουν τα παιδιά για το Μουσείο, αν και ποια μουσεία έχουν επισκεφτεί, αν γνωρίζουν κάποιες κατηγορίες μουσείων και τη χρησιμότητα του Μουσείου.

(3) Καταγραφή όλων εκείνων που θέλουμε να μάθουμε

Πώς μπορούμε να στήσουμε το δικό μας λαογραφικό μουσείο στην τάξη, τι χρειαζόμαστε για να στηθεί, πού θα βρούμε τα αντικείμενα, ποιοι θα μας βοηθήσουν, ποιους θα καλέσουμε, πώς θα τους καλέσουμε, σε τι θα μας χρειαστούν οι γνώσεις που θα αποκτήσουμε.

(4) Προετοιμασία

Στην προσπάθειά μας να εντάξουμε τη λαϊκή παράδοση στο νηπιαγωγείο θέλουμε συνεργάτες τους γονείς. Τους καλούμε στο σχολείο και τους ενημερώνουμε για τη δουλειά που πρόκειται να γίνει στην τάξη. Σε αυτό το πρώτο στάδιο αξιοποιήσαμε τις γιαγιάδες και τους παππούδες των παιδιών, καλώντας τους στην τάξη να μας πουν τα λαϊκά παραμύθια που θυμόντουσαν από τα παιδικά τους χρόνια.

(5) Έρευνα πεδίου

Τα παιδιά παρουσιάζουν τα παραδοσιακά αντικείμενα που συνέλεξαν από το οικογενειακό τους περιβάλλον και μιλάνε για τη χρησιμότητα και την ιστορία τους. Η έρευνα πεδίου απέφερε μια ξεχωριστή γωνιά στην τάξη: «την παραδοσιακή γωνιά».

(6) Δραστηριότητες

- Επισκέψεις σε εκθέσεις και μουσεία: Πινακοθήκη του Δήμου Αθηναίων και Λαογραφικό Μουσείο Λαϊκής Τέχνης «Αγγελική Χατζημιχάλη».
- Ταξινόμηση παλαιών αντικειμένων ή αντιγράφων τους που συνέλεξαν τα παιδιά (σκεύη φαγητού, χρηστικά αντικείμενα, είδη προικός, εργαλεία, παλιές φωτογραφίες, εικόνες, βιβλία και λαϊκές φορεσιές).
- Αξιοποίηση των αντικειμένων για δραματοποίηση με στόχο την αναπαράσταση του τρόπου ζωής στα παλιά χρόνια.
- Κατασκευή ειδών λαϊκής τέχνης (παραδοσιακές παντόφλες και ποδιές, ταγάρια, κεντήματα, αντικείμενα καθημερινής χρήσης από πηλό). Κατά τη διαδικασία της παρατήρησης δόθηκε έμφαση στα χρώματα, τα σχέδια, τα μοτίβα, τα θέματα και τη συμμετρία.
- Δημιουργία προσκλήσεων, με τις οποίες προσκάλεσαν τους συμμαθητές τους από γειτονικά σχολεία, τους γονείς καθώς και τις γιαγιάδες και τους παππούδες, που αποτελούν τα πρόσωπα που βοηθούν τα παιδιά να πάνε πίσω στο χρόνο. Η διανομή των προσκλήσεων στα σχολεία πραγματοποιήθηκε με την αναβίωση του εθίμου της «Χελιδόνας».
- Καθημερινές ξεναγήσεις από τα νήπια στους επισκέπτες του Μουσείου της τάξης, το οποίο εμπλουτιζόταν συνεχώς με το υλικό που έφερναν οι μαθητές και οι εκπαιδευτικοί από τα γειτονικά σχολεία.

- Συγγραφή και δημιουργία λαϊκών παραμυθιών. Τα παιδιά αφού δέχτηκαν τις επιρροές από κάθε τομέα της παράδοσης, τις χρησιμοποίησαν και τις συνδύασαν σε μία τελείως καινούργια μορφή που αποτελεί δική τους προσωπική έκφραση.
- Συγγραφή και αισθητική επεξεργασία από τα παιδιά των πινακίδων που επεξηγούσαν τα εκθέματα της «παραδοσιακής γωνιάς».
- Συνεργασία των παιδιών του ολοήμερου και του κλασσικού τμήματος του Νηπ/γείου για ανταλλαγή γνώσεων, εμπειριών και ιδεών ώστε να δημιουργηθεί η καλοκαιρινή παράσταση με στοιχεία από τη λαϊκή παράδοση.

(7) Αξιολόγηση

Οι μαθησιακοί στόχοι ετέθησαν από τα ίδια τα παιδιά και ήταν συναφείς με τα ενδιαφέροντα τους.

Τα παιδιά έγιναν ενθουσιώδεις μικροί ερευνητές και προκάλεσαν το οικογενειακό τους περιβάλλον σε συζητήσεις, με αποτέλεσμα να μπορούν να μιλούν για τα αντικείμενα που έφερναν στο σχολείο, για τη χρήση και την ιστορία τους.

Η «παραδοσιακή γωνιά» έγινε η αγαπημένη τους γωνιά, αποτέλεσε χώρο δημιουργικού παιχνιδιού με ξεκάθαρους ρόλους καθώς επίσης και πόλο έλξης και αλληλεπίδρασης για τους μαθητές και άλλων γειτονικών σχολείων.

Καλλιεργήθηκε κλίμα αποδοχής, συνεργασίας και αλληλοσεβασμού μεταξύ των παιδιών και μεταξύ παιδιών και νηπιαγωγού.

Η ανακάλυψη όλων αυτών των καινούργιων στοιχείων έκανε πιο συναρπαστική την όλη διαδικασία και αποτελούσε το ερέθισμα ώστε να γεννηθούν μέσα τους καινούργια ερωτήματα. Οι ερωτήσεις προβληματισμού που τέθηκαν στα παιδιά και αποσκοπούσαν στην διερεύνηση της σκέψης τους, είχαν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία διαλόγου μεταξύ παιδιών και νηπιαγωγού.

Τα παιδιά απέκτησαν τη διάθεση να μοιράζονται γνώσεις και συναισθήματα για να διαδώσουν την πολιτιστική τους κληρονομιά. Η μεταφορά αυτή των εμπειριών των παιδιών στο οικογενειακό περιβάλλον ευαισθητοποιεί τους γονείς, οι οποίοι με τη σειρά τους κατευθύνθηκαν στη νηπιαγωγό με σκοπό την ανεύρεση νέων τρόπων προσέγγισης της παράδοσης από την πλευρά της οικογένειας.

Η νηπιαγωγός ανέλαβε ρόλο συνεργάτη και βοηθού στην προσπάθεια των παιδιών για την κατάκτηση της γνώσης.

Βιβλιογραφικές παραπομπές:

Άλκηστις, (1995). *Μουσεία και Σχολεία, Δεινόσαυροι και Αγγεία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

Bennett, T. (1995). *The Birth of the Museum*. London: Routledge

Γερμανός, Δ. (2003). «Θέματα οργάνωσης του χώρου στη δημιουργία εκπαιδευτικού περιβάλλοντος για Διαθεματικά Προγράμματα Σπουδών» στα Πρακτικά του Πανελλήνιου Συνεδρίου *Η Διαθεματική προσέγγιση της Διδασκαλίας και της Μάθησης στην προσχολική και πρώτη σχολική ηλικία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 40 - 51

Hooper-Greenhill, E. (1992). *Museums and the Shaping of Knowledge*, London: Routledge

Hooper-Greenhill, E. (1999). "Education a Communication and Interpretation: Towards a Critical Pedagogy in Museums" in Hooper-Greenhill, E. (ed) *The Education Role of the Museum*. London: Routledge, pp 30-39

Κακούρου-Χρόνη, Γ. (2005). *Μουσείο-Σχολείο*. Αθήνα: Πατάκης

- Κουβέλη, Α. (2000). *Η σχέση των μαθητών με το μουσείο*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών ερευνών
- Κουτσοβάνου, Ε. (1999). *Οι Κοινωνικές Επιστήμες στην Προσχολική Εκπαίδευση*. Αθήνα: Οδυσσέας
- Κουτσοβάνου, Ε. και Ομάδα Εργασίας (2003). *Προγράμματα Προσχολικής Εκπαίδευσης και η Διαθεματική Προσέγγιση*. Αθήνα: Οδυσσέας
- Κουτσοβάνου, Ε. & Αρβανίτη-Παπαδοπούλου, Τ. (2008). *Βοήθημα για Νηπιαγωγούς - Προγράμματα Προσχολικής Εκπαίδευσης*. Αθήνα: Οδυσσέας
- Lee, S. & Solender, K. (1991). "Museum Education" in Lewey, A. (ed.), *The international Encyclopedia of Curriculum*. London: Pergamon Press, pp 686-688
- Μερακλής, Μ. (2004). *Ελληνική Λαογραφία*. Αθήνα: Οδυσσέας
- Μωραΐτη, Τ. & Καϊάφα, Ν. (1994). *Η λαϊκή παράδοση στο νηπιαγωγείο*. Θεσσαλονίκη: Ώρες
- Νάκου, Ε. (2001). *Μουσεία: Εμείς, τα Πράγματα και ο Πολιτισμός*. Αθήνα: Νήσος
- Νάκου, Ε. (2002). «Το επιστημολογικό υπόβαθρο της σχέσης μουσείου, εκπαίδευσης και ιστορίας» στο Κόκκινος Γ. και Αλεξάκη, Ε. *Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στην μουσειακή αγωγή*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σσ. 115-129
- Παπαζαχαρίου, Ρ. (2007). *Μουσείο, επικοινωνία και κοινό*. Αθήνα: Ο.Π.Α.
- Σιδηροπούλου, Φ. Βέλιου, Φ. & Μπιρλή, Μ. (2002). «Παιδαγωγικές προεκτάσεις μέσα από τα ημερήσια ψυχοπαιδαγωγικά προγράμματα», στα *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου Ψυχοπαιδαγωγικής της προσχολικής ηλικίας*. Ρέθυμνο: Έκδοση Πανεπιστημίου Κρήτης. τ. Α', σσ. 448 – 457
- Helm, J. H. & Katz, L. (2002). *ΜΕΘΟΔΟΣ PROJECT ΚΑΙ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ- ΜΙΚΡΟΙ ΕΡΕΥΝΗΤΕΣ*. (Ε. Κουτσοβάνου & Κ. Χρυσafίδης, Επιστημονική επιμέλεια - Εισαγωγή). Αθήνα: Μεταίχμιο